

**Hart „visszatérő kérdései” és a francia jogbölcseleti hagyomány
című doktori értekezés tézisei**

dr. Paksy Máté

Témavezető:

Dr. Takács Péter

egyetemi tanár

Budapesti Corvinus Egyetem, Közigazgatás-tudományi Kar

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar
Jog- és Államtudományi Doktori Iskola

Budapest, 2011

I. A kutatás célja

Kutatásunk célja egyrészt *pozitív*, másrészt *negatív* módon határozható meg. Lássuk először is a *pozitív* célokat!

Közvetlen célunk az volt, hogy Herbert Hart három visszatérő kérdését nekiszégezzük a francia jogbölcseleti hagyománynak. *Közvetett* – vagy távlati – célunk az volt, hogy ily módon a *nemzeti jog* „szelleméhez” kötött jogbölcselet mítoszát *enyhítsük*, s hogy az alaposan felparcellázódott elméleti diszciplínák (jogbölcselet, államelmélet, összehasonlító jog, jogtörténet, jogdogmatika) *konvergenciáját* – még ha szerény mértékben is – de elősegítsük.

Ami a célok *negatív* meghatározását illeti – vagyis, amit *nem* akartunk elérni a doktori dolgozat megírásával – a következőket szeretnénk hangsúlyozni. Tehát dolgozatunk megírásával (1) *nem* volt célunk az *ismeretterjesztés*, vagyis a francia jogbölcselet történetének objektív, értékeléstől mentes bemutatása és/vagy az e hagyományhoz sorolt szerzők által kidolgozott jogfogalmak egyszerű felsorolása, mivel nem eszmetörténet-írás volt a feladat, s mert nem gondoljuk azt, hogy a „jog” szó lehetséges jelentéseinek bemutatása lenne a jogfilozófia célja. De másik oldalról nézve (2) *nem* volt az sem célunk, hogy a joggyakorlat elemzésére és értékelésére szorítkozzunk, mivel dolgozatunk *nem jogdogmatikai*, hanem jogfilozófiai jellegű. S végül *nem* volt célunk az sem (3) hogy a francia irodalom alapján *önálló elméletet* fejtsünk ki, tudván, hogy a doktori dolgozatban tárgyalt kérdések módja amúgy is valamilyen módon tükrözi a szerző által vallott jogfilozófiát.

II. A kutatás módszertana

A szövegek feldolgozása során törekedtünk arra, hogy a klasszikus szövegeket *beszédaktusok*ként fogjuk fel. A szerzői szándékot ezért igyekeztünk pontosan feltárni vagy magából az adott szövegből, vagy annak kontextusából. (Ez a módszertan nyilvánvalóan az elsődleges irodalom értelmezésére vonatkozik, a másodlagoséra kevésbé).

A fent vázolt célokra figyelemmel szeretnénk volna *változatos* módszertani eszköztárat mozgósítani. A tanulmány ezért *nem analitikus* (mert nem mondja meg például, hogy milyen szükségszerű feltételek fennállása mellett használhatóak az olyan fogalmak, mint „szuverenitás”, „jogosultság”, „alkotmányozó hatalom” etc.) módszerrel készült, s *nem* is kizárólag *történeti* vagy *szociológiai* jellegű, hanem mindez vegyesen, függően attól, hogy az adott problémacsoport mennyire kívánta meg ennek vagy annak a módszernek az alkalmazását. Mindezt azért tettük így, mert úgy véljük, hogy csak ilyen összetett módszerrel lehet eljutni egy adott jogrendszer *szelleméhez*.

A feldolgozott tanok bemutatása során – amennyire az elemzett problémacsoport engedte – törekedtünk a *tárgyilagosságra*. Rendszerint az adott fejezet végén, illetve a dolgozat összegzésében helyeztük el a *kritikai megjegyzéseket* és itt vázoltuk fel a *lehetséges perspektívákat* is. Az anyag feldolgozása során egyedül a francia jog szelleme által *megérintett* gondolkodók nézeteit elemeztük, függetlenül attól, hogy jogi értelemben néhány gondolkodó nem tekinthető franciának, „csak” frankofónnak. A kutatás ezen oknál fogva egyáltalán *nem* terjedt ki a magyar szakirodalom feldolgozására.

III. A kutatás eredménye

Doktori dolgozatunk öt fejezetében az olvasó – eltérő mélységben és részletességgel – *öt* tézis kifejtésével találkozhat.

Első tézis: *A jogfilozófiának vannak alapproblémái, amelynek megoldását az adott jog szelleme befolyásolja*

Legelső tézisünk egy *közhely* bizonyítása. (A „közhely” minden érvelés kiindulópontja: ez az ami összeköti a szónokot a hallgatósággal, legalábbis az antik hagyományokra építő perelmani retorika szerint.) *Létezik jogfilozófia*, vagyis azt állítjuk, hogy lehetséges a jogra vonatkozó kellően általános jellegű elméleti reflexió. Ennek az állításnak az alapja az a felismerés, hogy a jog *állandó problémákat* vet fel, ezek pedig csak *általánosan* és *absztrakt* módon oldhatóak meg.

Az elmélet absztrakciós szintjének *korlátját* képezi, hogy a jogfilozófus látókörét viszont az általa legjobban ismert saját *jogának szelleme* befolyásolja. Ezt a szellemet kevésbé a jogrendet működtető politikai közösség kultúrája, történeti öröksége, politikai környezete határozza meg, hanem sokkal inkább az *intézményrendszer* és a jogászok sajátos diskurzusai.

Mint említettük, a jogfilozófia *általánossága* alatt azt kell érteni, hogy léteznek olyan „örök” – vagy „visszatérő”, „alapvető” – kérdések, amelyekkel minden magát jogfilozófiának nevező elméletnek számot kell vetnie. Ám az már önmagában is problémát jelent, hogy e kérdések listáját illetően *nincsen* egyetértés. Öröm az ürömben, hogy ha már így áll a helyzet, akkor a jogfilozófus viszont szabad azok megválasztásában. Két módon *szűkíthető* a lehetséges kérdések listája: egyrészt az alapvető kérdéseknek a jog *természetére* irányuló kutatás területén *belül* kell elhelyezkednie, másrészt pedig nem kötődhet *kizárólag* egyetlen jog szelleméhez.

Hart „három visszatérő kérdése” az első kritériumot nyilvánvalóan kielégíti, hiszen *ő maga* tűzte ki ezt a feladatot a jogfilozófus elé. A második kritérium alkalmazásának előnye, hogy elméletét az angol jog „szelleme” határozta meg, így az e szellemtől befolyásolt kérdéseknek egy *másik* jog szellemétől érintett jogfilozófusok vitáira való alkalmazása bizonyíték lehet arra, hogy a jogfilozófia mint általános reflexió *lehetséges*.

E három kérdés – „Miben különbözik a jog a fenyegetéssel alátámasztott utasításoktól? Miben különbözik egymástól a jogi és az erkölcsi kötelezettség? Mik a szabályok, s mennyiben szabályok kérdése a jog?” – viszonylag szabadon értelmezve a következő, a dolgozatban megtárgyalt (II–IV.), s a francia jogbölcselet által megvitattott három problémakörre vonatkoztatható:

Az első problémakört a vichyi korszak (1940–1942 [–1944]) jogdogmatikájának *erkölcsi megítélése* alakította ki. Ez a – Danièle Lochak és Michel Troper között lezajlott – pengeváltás arról szólt, hogy egy legalábbis „banditagyánús” törvényhozónak az *egyenlőséget* súlyosan sértő jogszabályaira vonatkozó jogtudósi diskurzus – amennyiben a „tudományra” hivatkozik – vajon hozzájárul-e a jogrendszer legitimációjához vagy sem.

A következő problémakör ugyancsak kötődik valamilyen értelemben legalább a jog és az erkölcs közötti viszony megítéléséhez. Ha ugyanis egy jogi norma „*érvényessége*” alatt az engedelmeskedési kötelezettség fennállását értjük, akkor a kérdés az, hogy vajon az ilyen értelemben vett „*érvényes*” jogszabályokat vajon *milyen viszony* fűzi az erkölcsi szabályokhoz.

A legutolsó problémakör elemzésekor kiindulópontként azt fogadtuk el, hogy a jogrend elsődleges és másodlagos szabályok összessége, s hogy az utóbbiak közé sorolható a jogrend *elismerési szabálya* is. Az V. Köztársaságban ez a szabály igen összetett – több, mint az „alkotmánynak” nevezett dokumentum – és a legtöbbet vitatott kérdés, hogy ennek gondozását *melyik* intézmény hatáskörébe kell utalni, hogy az összeegyeztethető legyen a demokratikus jogrenddel.

Második tézis *A jogdogmatika erkölcsileg nem semleges.*

Ismert, hogy Hart maga is foglalkozott a zsarnoki jogrendszer által felvetett problémával. A francia jogtörténeti művekben ilyen típusú államberendezkedésről csak *kivételesen* olvasunk, pedig – mint az utóbbi húsz évben egyre gazdagodó irodalom bizonyítja – legalább a *vichyi jog* (1940–1942 [–1944]) ilyennek tekintendő.

A Lochak–Troper vita apropója a Duverger-ügy volt. A vita ténybeli alapja az volt, hogy a nemzetközi hírű politológus fiatalkori „remekművében” a tárgyalt korszakban alkotott zsidótörvényeket kommentálta, szigorúan *tudományos és objektív*

hangnemben. Lochak szerint ez az értéksemleges, jogi pozitívista attitűd *hozzájárult* a Pétain által vezetett kormányzat nem túl szilárd legitimitációjához. Troper viszont védelmébe vette a jogi pozitívizmust, és azt állította, hogy a kommentárírás, vagyis a jogdogmatikai tevékenység *nem* tekinthető „tudománynak”.

A vita és a „vád” elemzésekor kitértünk a „vádlott” *helyzetének*, valamint annak a *történeti kontextusnak* a bemutatására is, amely körülvette a vichyi korszak jogászainak diskurzusát. Lényeges kérdésnek látszott, hogy vajon a vichyi kormányzat *legálisnak* tekinthető-e vagy sem. Ha tudniillik még ez sem igaz, úgy nehéz bármiféle jogi pozitívizmus nevében védelembe venni a jogászokat, akik egyszerűen egy bandita parancsait írták le állítólag objektív és tudományos módon. A rendszer legalitása viszont attól függ, hogy az *alkotmányos dogmatika* nyújtotta eszközkészletből gazdálkodva milyen igazolás dolgozható ki.

A szakirodalom nagyobb részének álláspontja szerint *formális* értelemben a rendszer *legálisan* állt fel (mert az alkotmányozó hatalom „létrehozta” a vezért, nem pedig delegálta a teljhatalmat) és többé-kevésbé legálisan is működött. A legsúlyosabb probléma azonban a „nemzeti forradalom” *legitimitásával* függött össze, hiszen szociológiai értelemben legitim volt ugyan a rendszer, mert az állampolgárok követték, a jogalkalmazók pedig alkalmazták a jogszabályokat, de *erkölcsileg* nem azonosultak azzal. Még a kommentárt író jogtudósok sem.

Lochak dolgozatunkban elemzett tanulmánysorozata kiválóan bemutatja, hogy az objektív „jogi pozitívista” leírás miként járult hozzá a jogrendszer legitimitásához. Szerinte a *semleges nyelvezet* maga is semlegesíti a jogszabály tartalmát. A semlegesítés révén történő legitimitáció leginkább a „perverz jogszabályok” esetében válik szembetűnővé. A jogi pozitívizmus pedig, állítja Lochak, azzal, hogy megtiltja az értékítéletek megfogalmazását, *előírja* e nyelvezet használatát.

Troper Lochaknak adott válaszában amellet érvel, hogy a pozitívista tudományfelfogás szerint a dogmatikai és a dogmatikára vonatkozó diskurzusokat *el kell választani* egymástól („dualista felfogás”). A pozitivisták a jogi vagy a jogdogmatikai diskurzusra vonatkozóan *nem írnak elő semmit*, még a leírást sem, s még kevésbé azt, hogy a jogszabályokat ne lehessen kritika tárgyává tenni. Mindössze azt állítják, hogy ilyen kritika a tudomány nevében *nem fejthető ki*.

Szerintünk a jogdogmatikai diskurzus fókuszában a „nehéz eset” áll. A vichyi jogrendszer legperverzebb jogszabályai erkölcsi értelemben *nehéz esetek*, hiszen a jogrendszer alapértékéül választott *egyenlőségi elvet* a lehető legsúlyosabban sértették, olyannyira, hogy e jogszabályok miatt a jogrendszer erkölcsi értelemben vett legitimitációja is kétségessé vált. Továbbá, a jogdogmatikai diskurzusnak van *axiológiai dimenziója*, vagyis ebben a helyzetben a jogtudósoknak arra kellett volna törekedniük, hogy a jogszabályok által kialakított nehéz eseteket *ne alakítsák át* könnyűvé, hanem e helyett kimutassák azok nehézségét, és amennyire lehetséges, a maguk eszközeivel *orvosolják*.

Harmadik tézis *A jog normativitásának (kötelező erejének) problémáját a voluntarizmus, a természetjog és a szociológiai elmélet nem tudja kielégítően megoldani.*

Egy adott jogszabály *érvényes*, ami azt jelenti, hogy a jogrendszer része, továbbá azt is, hogy mint ilyennek, *kötelező engedelmeskedni*. Az erkölcsi szabály, minthogy szabály, ugyancsak rendelkezik kötelező erővel, de az elismerési szabály, állítja Hart, csak *kontingens* módon tesz egy erkölcsi szabályt a jogrendszer részévé. Ha így áll a dolog, akkor érdemes rákérdezni, hogy a jogszabály kötelező ereje miként *igazolható*.

A történelem során erre vonatkozóan két jellegzetes álláspont fogalmazódott meg. Az egyik szerint azért kell engedelmeskedni a szabályoknak, mert az ember *értelmével* belátja, hogy ez így *helyes*, a másik szerint viszont az engedelmeskedési kötelezettség minden esetben egy *akaratot* érvényesítő *tekintélyt* feltételez. Mind a két álláspontot *teológiai vitákra* lehet visszavezetni, s a francia elméletekben a probléma Bodin óta szinte minden esetben összefügg az állam-felfogással is. Ám, ha a jogról van szó (és nem erkölcsről vagy vallásról), egyetlen elmélet sem követeli meg a *feltétlen engedelmeskedési* (akarat) vagy *engedetlenségi* (értelem) kötelezettséget, mint ahogyan azt a kortárs francia jogbölcseletre leginkább ható olasz jogfilozófus, Norberto Bobbio állította.

Az engedelmeskedési kötelezettség megalapozása során *három* lehetséges érvelési irány között tettünk különbséget.

A *voluntarista* irányzat klasszikusa, a III. Köztársaság jogrendjére reflektáló Raymond Carré de Malberg a jogszabály érvényességét a nemzeti szuverenitás elvére, a szuverenitást pedig az államhatalom fennállására vezeti vissza. Úgy gondolja, hogy az

állam saját, a jog révén kifejeződő akarattal rendelkező *jogi személy*. Az engedelmeskedési kötelezettség szerinte nem az államtól függetlenül létező alapjogokra, hanem a parlament által kifejezett *szuverén akaratra* vezethető vissza. Az engedelmeskedési kötelezettség problémája alapvetően a jogtudomány által meg nem vitatható, mivel amennyiben a jogszabály a szuverén akaratát a jognak *megfelelő módon* közvetíti, úgy annak engedelmeskedni kell. Egy engedelmeskedési elmélet *nem* alapozható meg a természetes jogok tanával sem, hiszen azok csak annyiban léteznek, amennyiben az államhatalom megteremti a gyakorlásukhoz szükséges feltételeket.

A *szociológiai módszer* mellett elköteleződő, „pozitivista” Duguit paradox módon sokkal közelebb áll a természetjogász Maritainhez, mint Carré de Malberghez. Esetében a szociológiai módszeren *nem* a belső nézőpontú weberi szociológiát kell érteni, hanem a durkheimi, *külső nézőpontra* helyezkedő, *társadalmi tényre* fókuszáló elméletet. Ez a szociológiai tradíció egyébként csak *részben* támaszkodott Comte-ra, miután a szociológia „keresztapja” a jogot alapvetően a metafizika világába sorolta. Duguit maga is csak *két* területen vall Comte-hoz hasonló nézeteket. Egyfelől ő is elutasítja, hogy az általános és az egyéni akaratok között *hierarchiát* lehetne felállítani: a parlamenti képviselő akarata ugyanolyan egyéni akarat, mint a jogkövető állampolgáré. Másfelől pedig ő is az *evolucionista világnézetet* vallotta. Duguit Comte helyett inkább Durkheimre támaszkodott, ám egy lényeges ponton nem osztja kollégája felfogását. Elkötelezett *individualistaként* ugyanis azt gondolja, hogy a kollektív tudat létezését a szociológiának el kell vetnie. Kérlelhetetlen *antimetafizikai* álláspontra helyezkedve tagadta nem csak az *alanyi jogok* létezését, hanem az állam *jogi személyként* történő leírását is. Szerinte a *spontán jogfejlődés* következménye, hogy a jogszabály kötelező erejű lesz. A jogszabály ugyanis egy olyan gazdasági vagy erkölcsi szabály, amelynek megsértése a *társadalmi szolidaritást* lerombolja. Ennek elkerülése végett érvényesítését a jog erejével kell biztosítani. A jog és az erkölcsi szabály között mindössze ennyi a különbség, s az engedelmeskedési kötelezettség kérdése sem vethető fel, hiszen az egyén számára a társadalmi szabály *egy tény*. Az erkölcsi szabályok elemzése során viszont arra mutat rá, hogy ugyan egyfajta *ideális jogként* felfogható állandó és örök erkölcsi rend nem létezik, az osztó és a kiegyenlítő igazságosság mint az *igazságosság-érzet* keretét megadó szabályok minden emberben – mivel társadalmi lény – megtalálhatóak.

Az egyik legfontosabb XX. századi *természetjogász* – akiről egyébként leginkább a francia jogbölcselet feledkezett meg – Jacques Maritain viszont éppen abból indul ki, hogy vannak természetes jogaink, mivel az ember *személy*, és nem csak egy közösség egy biológiai egyede. A személyek a politikai test tagjai, s a népnek természetes joga van arra, hogy *megbízza* a kormányzatot a természetjog alapján történő hatalomgyakorlásra. (Pontosabban fogalmazva: a megbízottak nem is hatalmat, hanem a természetjog alapján autoritást gyakorolnak.) A *szuverenitás* – vagyis az államhatalom fennállásának *ténye* – önmagában nem igazolja az engedelmeskedési kötelezettséget, mivel a politikai filozófia területére helyezve ez a fogalom eleve rossz. A szuverenitás fogalmának a *teológiában* lehet létjogosultsága, hiszen egyedül Isten az, aki a világtól *elkülönülten* gyakorolhatja hatalmát. A kormányzat viszont a politikai test *része*. A jognak való engedelmeskedés ilyen értelemben *erkölcsi kötelezettség*, feltéve ha a jogszabály – amely valójában a természetjog normatív tartalmának a *ius gentiumon* keresztüli átáramlása és pontosítása – *kielégíti* a természetjog szabta követelményeket.

Valójában *egyik elmélet sem* tudja tisztán az akaratra vagy tisztán az értelemre visszavezetni az engedelmeskedési kötelezettséget. Carré de Malberg esetében a szuverén akaratá révén felépülő jogrend valójában a *raciónalisán megszervezett államapparátust* jelenti. Maritainnál az értelem feladata az, hogy felismerje a természetjogi szabályokat, aminek az érvényesítésében *az autoritás akarata* mindössze segít, de e nélkül a „segítség” nélkül nem működhetne a pozitív jog. Duguit elméletében az általa társadalmi szabályoknak nevezett gazdasági szabályok valójában *raciónalis érdekelemzésen* alapulnak, a kormányzók elé állított *igazságossági korlátot* viszont megint csak az értelem ismeri fel.

Mindebből nemcsak az következik, hogy egyetlen engedelmeskedési elmélet sem képes egyetlen fogalomra építkezni, hanem az is, hogy az elemzett tanok egyike sem tartozik a feltétlen engedelmeskedési kötelezettséget hirdető felfogások közé: Carré de Malbergnél a jognak engedelmeskedni kell, *feltéve, ha* az alkotmánynak megfelelően jött létre; Maritainnál a jognak engedelmeskedni kell, *feltéve, ha* igazságos; Duguit-nél a jognak engedelmeskedni kell, *feltéve, ha* a társadalom nagy többsége úgy látja, hogy a társadalmi szabály érvényesítéséhez súlyos társadalmi érdek fűződik.

Negyedik tézis *A francia jogrend elismerési szabályának gondozását a dialóguselmélet írja le a legjobban, s ennek igazolása benne van a francia jogdogmatikai hagyományban.*

A III. Köztársaság idején még nem a kartális alkotmány, hanem a *parlamentari szuverenitás* elve volt a francia jog elismerési szabálya. Különleges autoritásra az alkotmány mint a jogforrasi hierarchia csúcsán elhelyezkedő és „írott” formát öltő szabály mindössze az V. Köztársaság idején, 1971-től kezdve tett szert, amikor az Alkotmánytanács egyesülési szabadságról hozott döntése kiterjesztette a fogalmat a szövegen túl a preambulum által közvetetten felhívott, nyílt végű listát alkotó elvekre, az *alkotmányos tömbre*.

Innen fakad az a második probléma, hogy az elismerési szabály *összetett* (mert szabályokból és elvekből áll) és *nyitott szövedékű*. Az értelmezést végző *intézményrendszer* ugyancsak összetett, mivel a francia rendszer sokáig csak a kontroll *a priori* formáját ismerte el. Az Alkotmánytanács mellett az Államtanács és a Semmítőszék is ellát alkotmányvédelmi funkciót, az előbbi tanácsadói jogkörében, valamint a közigazgatási aktusok törvényességi felügyelete során, utóbbi pedig a rendes bíróságok alkotmánykonform jogszabály-értelmezésének kikényszerítése révén.

A jelenlegi elismerési szabály – szemben a francia Polgári Törvénykönyvvel – igen *hajlékony*. Ennek az egyik következménye az, hogy a francia jogelméletben inkább a *magánjog*, s nem a közjog területén dolgoztak ki cizelláltak tekinthető értelmezési tanokat, amelyek közvetve vagy közvetlenül éreztették a hatásukat az alkotmányértelmezés területén is. A másik következmény pedig az alkotmányozó hatalom és a szuverén viszonyának *rendezetlensége*. Ha ugyanis az alkotmány mint jogszabály a sokféle másodlagos szabály közül mindössze egy, úgy a szerzőnek, vagyis az alkotmányozó hatalomnak gyakorlatilag az aktuális törvényhozóval megegyező autoritása van.

A francia rendszerben az alkotmány „megmerevítése” egyfelől az *államforma megváltoztatásának tilalmára* vonatkozó szakasz „kőbe vésésével”, másfelől az *alkotmányos elvek* kidolgozásának technikájával történik. Ha a merevítést maga az Alkotmánytanács végzi, úgy mindkét technika alkalmazása értelemszerűen *legitimációs problémákat* vet fel, hiszen sem a törvényhozó, sem pedig az alkotmányozó hatalom nem „válaszolhat” az alkotmányértelmezést végző intézmény döntésére.

Az alkotmánybíróság ezért *problematicus* intézmény Franciaországban is. Az ezzel összefüggő viták szókincsének *nagy részét* a XX. században – így például Kelsen, Eisenmann vagy Vedel által – kidolgozott tanok uralják. Az érvelések sok esetben visszanyúlnak a francia forradalom, sőt az azt *megelőző* dogmatika elemeire is. A régi rend egyik intézményére, az *igazságosság ágya*-eljárásra való hivatkozás újabban az alkotmányozó hatalom válaszadási jogának igazolásakor kerül elő. Közvetlenül a forradalmat megelőzően, s még egy ideig utána is használt intézmény a *törvényhozóhoz való fordulás* lehetősége. Ezzel összefüggésben, még ha a Polgári Törvénykönyv egy szakaszáról van is szó, aligha lehet figyelmen kívül hagyni a törvényhozóhoz fordulást tilalmazó 4. szakaszt, illetve annak szerzőjét, J.E.M. Portalist. Az ő felfogása, amelyet csak részben kodifikáltak, meghatározta a *jogdogmatika* alakulását is. A jelenlegi alkotmánytanácsi gyakorlat mindenesetre úgy tesz, mintha az exegétikus iskola tanrendszerét követné, amikor az alkotmány szövegén keresztül az alkotmányos elvek érvényre juttatására törekszik.

Sem a magán-, sem pedig az alkotmányjogban *nem hozott radikális fordulatot* a *szociológiai módszer* bevezetése, még az olyan szerzők esetében sem, mint François Géný. Akkor is, és most is a szociológia mindössze kiegészítő forrása az exegézisnek. S végül, de nem utolsó sorban a Sieyes-féle *alkotmányozó hatalom* tana, illetve az alkotmányos esküdtszék tervezete az, amely referenciapont maradt még napjainkban is az alkotmányos viták részt vevői számára.

Az alkotmány sajátossága, az intézményrendszer és az értelmezési hagyomány miatt a francia alkotmányos dogmatika úgy tűnik, hogy a dialógus-modell felé halad. A dialógus – vagyis az alkotmány értelmezését ellátó bírói szerv és az alkotmányozó hatalom párbeszéde – azonban legalább *két elméleti keretet* jelenthet.

A Michel Troper által kidolgozott *szabályszeptikus realista* tan szerint az értelmezés egy kényszermezőben zajlik, ahol az egyes értelmezőket *nem* az értelmezendő jogszabály *szövege*, hanem a hierarchiában megegyező vagy felsőbb szinten álló szerv *értelmezése* korlátozza, s maga az értelmezés sem más, mint a politikai akarat kifejeződése. Van tehát dialógus, de ennek kimenetele az *erők egyensúlyán* alapul.

Dominique Rousseau viszont úgy látja, hogy a dialógus kialakításánál a *civil társadalom*nak van nagy szerepe, s adott esetben a törvényhozói akarattal szembevetve, az alkotmányértelmező intézmény ennek nevében jár el.

Ötödik tézis *A három harti kérdés megválaszolásához kiindulópont lehet az Új retorika.*

A Hart által feltett három kérdésre lehetséges koherens és átfogó választ adni, még hozzá azért, mert maguk a kérdések is *összefüggnek* egymással. A válaszok ugyanis nagy részben attól függenek, hogy a *jog és erkölcs* kapcsolatával, a *legitimáció* problémájával avagy a *jogértelmezéssel* mint jogdogmatikai tevékenységgel kapcsolatban milyen álláspontra helyezkedünk. S az a politikai filozófiai elv, amely átfogja a három problémát s egyúttal kiadja a francia jog szellemét is, az *egyenlőségé*.

A vichyi jog az erkölcsi intuíciónkat ugyanis ennek az elvnek a *súlyos* megsértése miatt borzolja, s a rend *de iure* legitimitását is ezen elv megsértése miatt lehet megkérdőjelezni. Az engedelmeskedésre vonatkozó elméletek mindegyikében megjelenik az egyenlőség *valamilyen* felfogása, végül pedig az alkotmánybíráskodás bírói kontrolljának, illetve a kiterjesztő bírói jogértelmezésnek az igazolásakor is a valódi dilemma az, hogy a *többségi elvvel* hogyan egyeztethető össze ennek az intézménynek a léte.

A francia jogbölcselet erős *szociológiai kötődése* miatt viszont pontosan az *egyenlőség elve* került a kritikák keresztútjába. Az egyenlőség formális elvéből *normatív* értelemben következett *volna* a materiális egyenlőség is, holott a valóság az, hogy az utóbbi nem érvényesült és nem érvényesül. Minthogy a *tények* az egyenlőtlenség fennállását látszanak igazolni, a francia politikai- és jogfilozófia alapvetően a *konfliktusos*, nem pedig a konszenzusos elméletek kialakulásának kedvezett.

A konfliktus-elméletektől való elszakadásra, s így az angolszász jogfilozófia *konszenzuális* vagy a német társadalomelmélet *megértő* módszertana felé való közeledésére vannak példák, s maga a francia jogbölcseleti hagyomány is újraértelmezhető egy ilyen keretben. Az egyik legfontosabb, a konfliktust elutasító elméletet Perelman dolgozta ki. Összetett és törésektől sem mentes életműve többé-kevésbé mindhárom harti kérdésre mozgósítható érveket kínál, vagy legalábbis az érvelés kiindulópontjául szolgálhat.

Perelman, mielőtt az *Új retorika* kidolgozásának nekifogott volna, maga is elidőzött az *igazságosság* problémájának megtárgyalásánál, vagyis ő, szemben a francia jogbölcselek túlnyomó többségével, kifejezetten elutasította azt, hogy az igazságosság pusztán szubjektív értékítélet lenne. Igazságosság-elméletének pedig az *egyenlőség* a központi fogalma. Ilyen értelemben a vichyi jogrendszer igazságtalan jogszabályaira vonatkozó állásfoglalásban a kutató támaszkodhat a Perelmannál kifejtettek érvek készletére.

De még inkább megteheti ezt, ha az elismerési szabály értelmezésének *dialogikus* felfogását kívánja kifejteni. Az elismerési szabályt gondozó szervek és fórumok gyakorlatának elemzése arra mutat rá – mivel e szabály maga is több értéket tartalmaz –, hogy az értelmezésről szóló dialógus résztvevőinek tisztában kell lennie azzal, hogy *egyikük sem* vindikálhatja magának az egyetlen helyes válasz megtalálásának jogát.

Talán az engedelmeskedési kötelezettségek elméleteinek *sokszínűsége* a legjellegzetesebb példa a sokféle helyes megoldás kidolgozhatóságának tényére.

IV. A kutatott témában megjelent közlemények

I. fejezethez

On Hartian Questions of Legal Philosophy (megjelenés alatt)

A francia jog szelleme in Badó Attila – Bencze Mátyás (szerk.) *Betekintés a jogrendszerek világába* Szeged: Studio Batiq 2007. 90–125. [társ szerző: Keziban Kilic]

II. fejezethez

Ami a Duverger-afférból következik, s ami nem. Kortárs vita a jogdogmatika erkölcsi semlegességéről in Szigeti Péter (szerk.) *Államelmélet – Politikai filozófia – Jogbölcselet* Leviatán (különszám). Győr: Universitas 2005. 307–327.

Megértés, magyarázat, jogdogmatika in Szabó Miklós (szerk.) *Jogdogmatika és jogelmélet* Miskolc: Bíbor 151–166.

III. fejezethez

Metascientia, ordo, regula iuris. Norberto Bobbio jog- és normaelméletének vázolata in Szabó Miklós (szerk.) *Regula Iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben.* Miskolc: Bíbor 2004. 249–272.

A keresztény politikai filozófia elmélete és gyakorlata. Jacques Maritain munkássága in Nagy Tamás – Nagy Zsolt (szerk.) *Jogelmélet és önreflexió* Szeged: Pólay Elemér Alapítvány 2007. 109–138.

Az engedelmeskedési kötelezettség kérdése a III. Köztársaság „pozitivistá” jogbölcseletében: Carré de Malberg és Léon Duguit (megjelenés alatt)

IV. fejezethez

A francia Polgári Törvénykönyv 4. szakasza és a jogalkalmazó döntési kötelezettsége in Nocht Tibor – Bölcskey János (szerk.) *Emlékkönyv Lábady Tamás 60. születésnapjára* Budapest: Szent István Társulat 2004. 381–391.

Quelques réflexions théoriques sur la jurisprudence récente relative à l'article 4 du Code civil français *Jogelméleti Szemle* (2003) 4; in Petre Mares – Jean-Pierre Clero (szerk.) *La notion de justice aujourd'hui* Târgoviște: Valahia U P 2005. 74–84.

Se temetni, se dicsérni. A francia alkotmány elmúlt ötven évéről (könyvrecenzió) *Fundamentum* 12 (2008) 2, 131–134.

Ronald Dworkin: *La vertu souveraine* (könyvrecenzió) *Droit et Société* (2009) 72 503–507.